

Можливості оптимізації життєконструювання в контексті керування ризиками.

*Ларіна Т.О.
старший науковий співробітник
лабораторія соціальної психології
особистості
Інституту соціальної та політичної
психології НАПН України*

В статті розглянуто можливості оптимізації життєконструювання. Визначено, що функція оптимізації реалізується у *стабілізаційних практиках* особистості. Зазначено, що дієвість цих практик характеризується здатністю до усвідомленого контролю над ситуацією ризику та над власними рішеннями та діями. В результаті дослідження було визначено, що стабілізаційні практики, з одного боку, вирішують проблему зняття невизначеності життєвої ситуації, а з іншого, актуалізують процеси самоорганізації та самозахисту особистості. З'ясовано, що тип стабілізаційних практик зумовлює відповідний стиль керування ризиками особистістю. Показано, що способи упорядкування та структурування життєвого світу зумовлені такими критеріями керування ризиками як спосіб реалізації (перетворення) ризику; спрямованість життєтворчої активності та спосіб конструювання кордонів життєвого простору.

Ключові слова: життєвий світ особистості, життєконструювання, керування ризиками, стабілізаційні практики.

В статье рассмотрена проблема возможности оптимизации жизнеконструирования. Определено, что функция оптимизации реализуется в стабилизационных практиках личности. Установлено, что функциональность этих практик характеризуется способностью к осознанному контролю над ситуацией риска и над собственными решениями и действиями. В результате исследования было определено, что стабилизационные практики, с одной стороны, решают проблему снятия неопределенности жизненной ситуации, а с другой, актуализируют процессы самоорганизации и самозащиты личности. Определено, что тип стабилизационных практик обуславливает определенный стиль управления рисками. Показано, что способы упорядочивания и структурирования жизненного мира обусловлены такими критериями управления рисками как способ реализации (переработки) риска; направленность жизнетворческой активности и способ конструирования границ жизненного пространства.

Ключевые слова: жизненный мир личности, жизнеконструирование, управление рисками, стабилизационные практики.

The article describes the problem of optimization possibilities of life constructing. It was determined that the optimization function is realized due to the stabilization practices of personality. It was found that the functionality of these practices characterized by the ability to make a conscious control over the situation and the risk on their own decisions and actions. According to the results of research, the stabilization practices, on the one hand, solved the problem of removing the uncertainty of life situation, and on the other, actualized the self-organization and self-identity. It was found that the type of stabilization practices causes a certain style of risk management. It is shown that the methods of organization and structuration the life of the world are caused by such criteria as a means of risk management implementation risk; focus of life constructing activity and method of constructing territory of life-world.

Keywords: life-world identity, life constructing, risk management, stabilization practices.

Проблема оптимізації процесу конструювання власного життя передусім пов'язана із вирішенням питання подолання невизначеності та забезпечення стабілізації й врівноваженості життєвого світу особистості. Отже, розглядаючи шляхи оптимізації життєконструювання у поле зору потрапляють певні особистісні закономірності у способах вибудовування життєвого простору.

Так, метою статті є висвітлення різновидів життєтворчої активності в процесі життєконструювання. Найбільшу увагу ми приділяємо вивченню домінуючих тенденцій у структурі життєконструювання (сталих, стереотипних моделей), щодо упорядкування та стабілізації власного життєвого світу.

Життєконструювання у постмодерніській методології розглядається як плетиво соціально-психологічних практик, які структурують та артикують набутий досвід. Практики, як зазначає Т.М. Титаренко стають дієвим виразом відповідних знань, емоційних станів, мотиваційної спрямованості, комунікативних навичок, способом інтерпретації певних подій [1].

В дослідженнях, що орієнтовані на ідеї та цінності постмодерністської методології вагомим фактором життєконструювання особистості у сучасному світі є можливості людини впливати на ризики та керувати ними. Отже, проблема керування ризиками розглядається як необхідна умова існування сучасної людини, коли виникає соціальна необхідність турбуватися про безпеку власного життя. Як каже Ульрих Бек, «в епоху розвинутої сучасності центральним питанням є ризик та способи його попередження, мінімізації та керування» [2].

Коли ризик стає однією з форм раціональності взаємодія людини з середовищем ризику фіксується в системі установок у вигляді поведінкової готовності діяти відповідно до умов. Актуалізується потреба, як зауважує Е.Гідденс «вчитися жити в умовах ризику, аналізуючи різний досвід, що дозволяє робити власне життя більш менш стабільним» [3, с.5]. Таким чином, сучасна людина, як зазначає С.А. Кравченко вимушена адаптовуватись до неравновісності, інноваціям, до життя в умовах плюралізації системи знань, багатомірності часу та простору [4].

Таким чином, керування ризиками в процесі конструювання власного життя виконує оптимізуючу функцію життєконструювання. Ця функція реалізується у *стабілізаційних практиках* особистості [5]. Дієвість стабілізаційних практик характеризується здатністю підтримати певний безпечний рівень взаємодії людини зі світом та близьким оточенням у ситуації ризику. Змістом цих практик є індивідуальні способи вирішення життєвих ситуацій пов'язаних з можливістю втрати власного комфорту та психологічного благополуччя, які укорінено у звичках та досвіді ризикування.

Отже, кожна людина має відповідну зону комфорту, той життєвий простір, якій для неї є звичним та безпечним. Коли людина залишає зону комфорту, вона потрапляє у зону ризику, життєвий простір, який для неї зазвичай є новим та іноді лякаючим. Знаходячись у зоні власного комфорту людина організовує та структурує власний життєвий простір переважно

завдяки фоновим, повсякденним, рутинним практикам. Однак, при виході, як пише Т.М. Титаренко, за «межі повсякденності» [1, 229] більш впливову роль відіграють перетворювальні практики, які на відміну від фонових обумовлені більше індивідуальними контекстами, ніж культурними.

Таким чином, говорячи про психологічне підґрунття стабілізаційних практик у центр уваги потрапляють способи опанування страху втрати психологічного комфорту та благополуччя.

Сучасні уявлення про благополуччя у психології пізнали значних трансформацій. Наприклад, на початку ХХст. розуміння благополуччя людини засновувалось на його відповідності соціальним критеріям, а в якості обов'язкової умови передбачало ефективну інтеграцію людини у соціум. Відповідно, на першому місці було вирішення внутрішніх проблем, як необхідна умова сприятливого розвитку людини. Однак вже в середині ХХ століття ідеї пристосування як основи успішного життєвого сценарію піддаються серйозній критиці з боку науковців. Постає питання наскільки успішна самореалізація вирішує екзистенційні проблеми людського існування [6].

Таким чином, зміни соціального контексту життя людини неодмінно ведуть до загострення екзистенційних «філософських» питань. Особливе значення набуває перехід від відносної стабільності суспільства до «плинній реальності», до збільшення невизначеності, зниження ролі зовнішніх детермінант поведінки людини та підсиленням самодетермінації і як наслідок відповідальності за власне існування [6].

Актуалізація самодетермінації, загострення екзистенційних проблем позначається на ціннісних орієнтирах особистості. Так, розглядаючи соціокультурний аспект технології взаємодії суб'єкту та об'єкту в інформаційному суспільстві Г.В.Патракова відмічає, що разом із зростанням споживацького ставлення до життя на перший план виступає цінність комфортабельного існування (перетворюючи життя пересічного мешканця в низьку покупок – квартири, машини, дачі та ін..). Сучасна людина цінує

елементи власного комфорту як продовження самого себе, як «другу шкіру». Таке ставлення до комфорту формує ще одну важливу сьогодні цінність – безпеку. Якщо раніше безпека розглядалась, перш за все, як безпечність здоров'я (що і складало пріоритетну турботу у держави), то сьогодні людина турбується про власну економічну безпеку. Страх втрати умов власного існування як втрати самого себе, дозволяє ризику та загрозі ризику стати ще одним ефективним механізмом соціального управління. Втрата ідентичності стає більш важливою аніж втрата життя, прав та свобод громадян [7].

Страх перед ризиком втратити все, ефективно використовується в маніпулятивних технологіях впливу. Сучасна людина, в переважній більшості неспроможна на серйозну «ризикрефлексію», і часто діє у заданому (визначеному інформаційними основами) напрямку, та здійснює ці дії практично на безсвідомому рівні [7].

Так чи інакше всі люди відчувають на собі тиск інформаційного середовища. Однак, що б не стати пасивним споживачем «інформаційного фаст-фуду», людині необхідно займати активну життєтворчу позицію щодо впливу на ризики, їх зменшення та мінімізації.

У психологічній моделі ризику В. А. Петровського, представлено два типи реакцій на потенційну загрозу - це реакція уникнення ризику та реакція прагнення до небезпеки. Ціннісно-зумовлені реакції уникнення проявляється в соціальних установках, що спонукають до обережності, натомість прагнення до небезпеки відображено у соціальних установках, які диктують перевагу ризикованих дій над обережними [8].

Таким чином, автор говорить, що в ситуації небезпеки адаптивному імпульсу до втечі на кожному рівні протистоїть неадаптивний «порив» до небезпеки. Перемога адаптивного над не адаптивним імпульсом веде до відмови від ризику. Також, домінування захисної реакції над орієнтувальною, цінностей ризику над цінністями здорового глузду зумовлює відмову від ризику. Так, баланс між захисними та орієнтувальними реакціями індивіда на певну загрозу є фактором «вмикання» більш високого рівня регуляції

поведінки, який відповідає індивідуальному досвіду суб'єкта, тобто актуалізується ціннісний рівень регуляції.

Далі В. А. Петровський відмічає, що цінності ризику (в європейській культурі) завжди поєднуються з ціннісно-зумовленою можливістю обережної поведінки, інакше кажучи, цінності ризику не функціонують у вигляді загальноприйнятих норм, також як і цінності розсудливості та обережності. Отже завжди є можливість врівноважування ціннісного стимулювання як обережної так і ризикованої поведінки. Оцінка індивідом власної здатності здійснити вольовий акт вибору є своєрідним «випробуванням себе». Такий акт не може бути здійсненим тільки у внутрішньому плані. Тільки реальна ризикована дія може бути для нього «аргументом» у вирішенні цього особливого завдання самопізнання, самопобудови та народження себе як суб'єкта[8].

Сучасні дослідження в галузі прийняття рішень розглядають готовність до ризику як готовність приймати рішення діяти в умовах суб'єктивної невизначеності, тобто мова йде не про відмову розгортання інтелектуального орієнтування в ситуації (аналіз та синтез), а про готовність до самоконтролю дій, в умовах недоступності необхідних орієнтирів, а також про готовність покладатись на власний потенціал [9].

Отже, готовність вирішувати ситуації невизначеності, покладаючись на власні можливості та власну відповідальність, тобто готовність «підстерігати» вдачу раціонально, йти на виправданий ризик і є проактивним регулятором та знаходиться на одному рівні з процесами цілепокладання та ціледосягнення як найбільш усвідомлюваними рівнями саморегуляції в процесі прийняття рішень [9].

Таким чином, здатність займати позицію усвідомленого контролю над можливостями перетворення ситуації власними рішеннями та діями є основою врівноважування ціннісного стимулювання як обережної так і ризикованої поведінки. Отже, ми вважаємо, що способи дотримання балансу

між цінностями ризику та цінностями розсудливості та обережності відображено в стабілізаційних практиках.

Для емпіричного визначення типів стабілізаційних практик ми звернулись до методів якісної методології, а саме нарративного аналізу. Нами було визначено такі стабілізаційні практики життєконструювання: практики гарантування безпеки; практики «загравання» з небезпекою; практики ідеального проектування майбутнього; практики випробування себе [5].

Розглядаючи мотиваційно-сміслову складову емпірично визначених стабілізаційних практик можна говорити про певні тенденції, що пов'язані із артикуляцією буттєвих смислів. Отже, для вирішення екзистенційних проблем одних тільки психологічних ресурсів життєстійкості та подолання екстремальних ситуацій не достатньо. Як підкреслює О.І. Рассказова, існує ще один спосіб саморегуляції не завдяки психологічних ресурсів а завдяки власної екзистенції. Особистість приймає власну відповідальність за те, що відбувається «тут та зараз» і за те, що трапляється, таким чином вмикаючи мотиваційно-сміслову сферу особистості. Отже, авторка зауважує, коли людина діє в екстремальних умовах всупереч власним переживанням, особистість змінює, формує власні переконання та диспозиції [10].

Таким чином, можна говорити, що розгортання мотиваційно-сміслового механізму саморегуляції спостерігається у особистісних стабілізаційних практиках, які забезпечують оптимальну взаємодію з соціальним простором ризиків. При чому критерієм оптимальності виступає довіра, яка на думку сучасних соціологів постмодерністів (Е. Гідденс, Н. Луман) є дієвим способом взаємодії з соціальним простором, що забезпечує зниження або мінімізацію ризику.

Саме довіра є тим соціально-психологічним ресурсом, що опосередковує активність людини у ситуації ризику. В своєму дослідженні довіри як соціально-психологічного феномену Т.П. Скріпкіна дає йому таке визначення: «довіра – це властивість людини надавати явищам та об'єктам оточуючого світу, а також іншим людям, їхнім можливим майбутнім діям, а

також власним імовірним діям ситуативної значущості та безпечності» (надійності). Отже, довіра з одного боку є пов'язаною із ризиком, а з іншого – потребує дослідної перевірки [11]. Таким чином, довіра є тим соціально-психологічним ресурсом, який забезпечує керування ризиками, тобто активування ризикованих чи обережних практик в процесі вибудовування власного життя.

Виходячи з розуміння соціально-психологічних практик, як сталих, фіксованих способах життєконструювання можна говорити, що той чи інший тип стабілізаційних практик зумовлює відповідний стиль керування ризиками особистістю.

Стильові відмінності у способах керування ризиками в процесі життєконструювання зумовлені перш за все процесуальним характером самого ризику та представлені у таких фазах (за О.В. Вдовіченко):

- наявність усвідомлюваної чи неусвідомлюваної небезпечної ситуації;
- прийняття рішення діяти в даній ситуації;
- вибір стратегії й тактики операції;
- реалізація рішень задля досягнення цілі при ризикі (операції можуть бути реалізовані частково, в повному обсязі, призупинятися в дії)

Отже, той чи інший стиль керування відображає коло соціально-психологічних умов, що дозволяють людині йти на виправданий ризик, свідомо залишаючи власну зону комфорту для того щоб, як зауважує О.В. Вдовіченко, певним чином оздоровити себе та своє життя, щоб побачити нові обрії життя [12].

Соціально-психологічні умови, що зумовлюють входження особистості у зону ризику за для перетворення та трансформації власного життєвого світу представлено у способах наратизації ризику. Як зазначає Е.Е. Сапогова, наратизація це специфічний тип інтелектуальної діяльності, що передбачає навмисне наповнення сенсом того, що само по собі не є її носієм [13].

Таким чином, досліджуючи особливості інтерпретування подій пов'язаних із ризиком ми визначили певні закономірності вибудовування

автобіографічного наративу. Отже, на процес наратизації впливає спосіб демаркації небезпеки, тобто форми перетворення ризикованої дії або випадку у життєву подію. Ризик, або реалізується і перетворюється на проблему, або на суб'єктивно привабливу ціль, або так і залишається у зоні потенційної небезпеки.

З точки зору оптимізації життєконструювання можна говорити про те, що домінування тих чи інших стабілізаційних практик зумовлюють формування уявлень про власну траєкторію життя та актуалізують певні форми раціоналізації життєвої ситуації.

Дієвість форм раціоналізації життєвої ситуації визначається, як підкреслює Ю.А. Зубок, здатністю активно та автономно існувати та діяти в змінному суспільстві та здатність здійснювати оптимальний вибір в ситуаціях невизначеності. І далі, за автором, оптимальний вибір здійснюється шляхом упорядкування соціальних зв'язків з фіксуванням формальних процедур та введенням більш ефективної раціоналізації. Витоком раціоналізації є об'єктивна потреба в адаптації до соціального середовища яке постійно змінюється та потреба вибудовування життєвої траєкторії. Серед оптимальних форм раціоналізації життєвої ситуації автор виділяє такі тенденції як ризик, збереження стабільності, прискорення, соціальна мімікрія, імітація, трансгресивність [14].

Виходячи з того, що психологічним змістом особистісних стабілізаційних практик є індивідуальні особливості ризик-рефлексії, інтерпретації ризику та стратегії управління власною безпекою у своєму дослідженні ми зосередилися саме на ризику як формі раціоналізації життєвої ситуації.

Таким чином, на основі аналізу визначених нами інтерпретативних моделей ризику можна говорити про такі критерії керування ризиками в процесі життєконструювання.

По-перше, це способи реалізації (перетворення) ризику. Отже, небезпека демаркується як пригода; як гра; як життєвий вибір, та безпосередньо як ризик, тобто випробування себе.

По-друге, спрямованість керуючих дій. Цей критерій відображає спрямованість життєтворчої активності або на зняття невизначеності, або на стабілізацію життєвої ситуації. Зняття невизначеності досягається завдяки розгортання раціональної інноваційної активності (термін С.А. Кравченко), що безпосередньо веде до розблокування потенціалу життєконструювання та актуалізації цінностей ризику. Стабілізація життєвої ситуації відбувається завдяки прискорення процесів самоорганізації та самозахисту. В даному випадку керування ризиками відбувається за рахунок актуалізації цінностей обережної та розсудливої поведінки.

І, останній критерій керування ризиками – це спосіб конструювання кордонів життєвого простору. Отже, йдеться мова про векторність життєконструювання. Тобто, потрапляючи у зону ризику, особистість структурує свій життєвий світ шляхом вибудовування мережі контактів з іншим, зі світом, із собою. Причому структурування відбувається як шляхом відновлення та утримання існуючих контактів так і за рахунок безпосереднього їх розширення та конструювання.

Таким чином, роблячи загальний висновок щодо можливостей оптимізації життєконструювання можна говорити про важливу роль стабілізаційних практик в процесі життєпобудові. В результаті дослідження було визначено, що стабілізаційні практики з одного боку вирішують проблему зняття невизначеності життєвої ситуації, а з іншого актуалізують процеси самоорганізації та самозахисту особистості. Отже, способи упорядкування та структурування життєвого світу зумовлені такими критеріями керування ризиками як способи реалізації (перетворення) ризику; спрямованість життєтворчої активності та спосіб конструювання кордонів життєвого простору.

Література

1. Титаренко Т. М. Особистісні практики конструювання життя / Т. М. Титаренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей / Київський міжнародний університет, Ін-т соц. та політ. психол. НАПН України. Серія : «Психологічні науки: проблеми і здобутки»; вип. 4. – К. : КиМУ, 2013. – С. 226–238.

Titarenko T. Osobistisni praktiki konstruuvanny zhytta [Personality practices of life-constructing] / T. Titarenko // Psychologichni nauki: problemy i zdobutky: zb. nauk. statey / Kiiivskiy mizhnarodniy universitet, In-t soz. ta polit. psihol. NAPN Ukrayini. Seria: «Psihologichni nauki: problemi i zdobutki»; vip. 4. – K.: KiMU. – 2013. – p. 226–238.

2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну [Risk Society. On the way to another modernity] / У. Бек. – М. : Прогресс Традиция, 2000. – 384 с.

Bek U. Obshchestvo ryska. Na puty k druhomu modernu / U. Bek. – M. : Prohress Tradytysyya, 2000. – 384 s.

3. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // Thesis. Риск, неопределенность, случайность. 1994. – № 5 (3-26). – С. 107-135.

Giddens E. Sudba, risk i bezopasnost [Fate, risk and security] / E. Giddens // Thesis. Risk, neopredelennost, sluchaynost. –1994. –№ 5 (3-26). – p. 107-135.

4. Кравченко С.А. Нелинейная социокультурная динамика: играйзационный подход / С.А. Кравченко; ред. Т.Н. Петрова. – М.: МГИМО-Университет, 2006. – 172 с.

Kravchenko S.A. Nelyneynaya sotsyokul'turnaya dynamyka: yhrazatsyonnyy podkhod [Nonlinear Socio-Cultural Dynamics: igraizatsionny approach] / S.A. Kravchenko; red. T.N. Petrova. – M.: MNYMO-Unyversytet, 2006. – 172 s.

5. Ларина Т.О. Особистісні практики життєконструювання: нарративний аналіз / Т.О. Ларина // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С.184-194.

Larina T.O. Osobystisni praktyky zhytтыekonstruyuvannya: naratyvnyy analiz [Personal constructing of life stabilization practices: narrative analysis] / T.O. Larina // Psykholohichni perspektyvy. – 2014. – Vyp. 24. – S.184-194.

6. Гришина Н.В. Экзистенциальные проблемы человека как жизненный вызов / Н.В. Гришина. – ВЕСТНИК САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА Сер. 12 Вып. 4. Новые психологические исследования. – 2011. режим доступа http://institut.smysl.ru/article/Grishina_Exist_prob_chel.php

Hryshyna N.V. Ekzysyentsyalnye problemy cheloveka kak zhyznenny vyzov Existential problems of human life as a challenge [Existential problems of human life as a challenge] / N.V. Hryshyna. – VESTNYK SANKT-PETERBURHSCOHO UNYVERSYTETA Ser. 12 Выр. 4. Novye psykholohycheskye yssledovanya. – 2011. rezhym dostupu

http://institut.smysl.ru/article/Grishina_Exist_prob_chel.php

7. Патракова Г.В. Управление в информационном обществе как технология взаимодействия субъекта и объекта (социокультурный аспект), автореф. Диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Тюмень, 2010г, режим доступа <http://mail2.tnmlib.ru/jirbis/files/upload/abstract/24.00.01/2629.pdf>

Patrakova H.V. Upravlenye v ynformatsyonnom obshchestve kak tekhnolohyya vzaumodeystvyua subъekta y obъekta (sotsyokul'turnyy aspekt), avtoref. Dyssertatsyy na soyskanye uchenoy stepeny kandydata fylosofskykh nauk. Tyumen', 2010h, rezhym dostupa <http://mail2.tnmlib.ru/jirbis/files/upload/abstract/24.00.01/2629.pdf>

8. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. - М., 1992. Риск в социальном измерении / Под ред. А.В. Мозговой. – М.: Институт социологии РАН, 2001. – С. 25

Petrovskyy V.A. Psykholohyya neadaptivnoy aktyvnosty [Psychology maladaptive activity]. - M., 1992. Rysk v sotsyal'nom yzmerenyu / Pod red. A.V. Moz'hovoy. – M.: Ynstytut sotsyolohyy RAN, 2001. – S. 25

9. Солнцева Г.Н., Корнилова Т.В. Риск как характеристика действий субъекта / Г.Н. Солнцева, Т.В. Корнилова. – М. : НИЦ "Инженер" 1999. – 79 с.

Solntseva H.N., Korniylova T.V. Rysk kak kharakterystyka deystviy subekta [Risk as a characteristic actions of the subject] / H.N. Solntseva, T.V. Korniylova. – M. : NYTs "Ynzhener" 1999. – 79 s.

10. Рассказова Е.И. Психологические ресурсы саморегуляции и реабилитации личности в экстремальных условиях // Личность в экстремальных условиях. Материалы международной научно-практической конференции. Часть 1. Петропавловск-Камчатский: Изд-во КамГУ, 2005. С. 100-103.

Rasskazova E.Y. Psikhologicheskiye resursy samorehulyatsyy u reabylytatsyy lichnosti v ekstremal'nykh uslovyakh [Psychological resources of self-control and rehabilitation of the individual in terms ekstremal'nykh uslovyakh] // Lychnost' v ekstremal'nykh uslovyakh. Materyaly mezhdunarodnoy nauchno-praktycheskoy konferentsyy. Chast' 1. Petropavlovsk-Kamchat-skyu: Yzd-vo KamGU, 2005. S. 100-103.

11. Скрипкина Т. П. Психология доверия: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Скрипкина Т. П. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с.

Skripkina T.P. Psihologiya doveria: ucheb. Posobie dla stud. vish. ped. ucheb. Zavedeniy [Psychology of trust] / Skripkina T.P. – M.: Izdatelskiy zentr «Akademia». – 2003. – 264 p.

12. Вдовиченко О.В. Минимизация неоправданного риска / О.В. Вдовиченко // Наука і освіта : наук.-практ. Журн. Півд. Наук. Центру АПН України. – 2009. – № 5. – С. 32–38.

Vdovychenko O.V. Mynymyzatsyya neopravdannoho ryska [Minimizing unnecessary risks] / O.V. Vdovychenko // Nauka i osvita : nauk.-prakt. Zhurn. Pivd. Nauk. Tsentru APN Ukrainy. – 2009. – # 5. – S. 32–38.

13. Сапогова Е.Е. Автобиографический нарратив в контексте культурно-исторической психологии / Е.Е. Сапогова // «Культурно-историческая психология». – 2005. - № 2. – С. 63-74.

Sapogova E.E. Avtobiograficheskiy narrative v kontekste kulturno-istoricheskoy psyhologii [Autobiographical narrative in the context of cultural-historical psychology] / E.E. Sapogova // Kulturno-istoricheskaya psihologia. – 2005. – № 2. – p. 63-74.

14. Зубок Ю.А. Саморегуляция и рационализация в условиях трансформирующегося общества // Современная российская молодежь: от стихийной саморегуляции к целенаправленному формированию субъектности. Белгород: Изд-во БелГУ. 2007.

Zubok Y.A. Samorehulyatsyya u ratsyonalyzatsyya v uslovyakh transformyruyushchegosya obshchestva [Self-regulation and rationalization in terms of a transformed society] // Sovremennaya rossyyskaya molodezh': ot stykhyynoy samorehulyatsyy k tselenapravlenному formirovaniyu sub'yektnosti. Belhorod: Yzd-vo BelGU. 2007.